

DE SOCIAAL-DEMOKRATISCHE BEWEGING EN DE GROTE DEPRESSIE

John Schotsman*

1. Inleiding

Op de 24e oktober 1929 — “Zwarte Donderdag” — stortte de New Yorkse aandelenbeurs in. Dit debakle maakte een abrupt einde aan de speculatiegolf die vanaf 1928 de Verenigde Staten had overspoeld en vormde de directe aanleiding tot de wereld-omvattende¹ economische crisis van de jaren dertig.

Ofschoon de Nederlandse regering — van 1929 tot 1933 het ministerie Ruys de Beerenbrouck en van 1933 tot 1939 opeenvolgende kabinetten Colijn — zoveel mogelijk vast wilde houden aan het principe van het economisch liberalisme, zag zij zich toch steeds meer gedwongen in te grijpen in het economische proces. De krisisyaren hebben dan ook geleid tot een toename van de overheidsbemoeiing. Voorbeelden hiervan zijn de Crisiswet (1931), die beoogde door invoerkontingenteringen de nationale economie te beschermen en de Landbouwcrisiswet (1933), waarvan het doel was om door middel van een gedwongen kartellering tot een prijsverhoging van agrarische produkten te komen.

Keesing² wijst er echter op dat deze steunmaatregelen ondergeschikt waren aan de *liberale laissez-faire* politiek van de regering De Beerenbrouck en de eveneens liberaal-economisch georiënteerde *aanpassingspolitiek* die van 1933 tot 1936 door de regering Colijn werd gevoerd. De aanpassingspolitiek was gericht op een daling van het binnenlandse prijsniveau, dat

* Met dank aan Professor Wim Driehuis voor commentaar op een eerdere versie van dit artikel. De inhoud van dit artikel blijft geheel voor mijn verantwoording.

1. De wereldomvattendheid van de depressie was niet in alle opzichten negatief. Furtado wijst erop dat de Latijns-Amerikaanse landen enerzijds ernstig getroffen werden door prijs- en volumedalingen van hun export (voornamelijk grondstoffen), maar dat anderzijds de hieruit resulterende afname van het vermogen tot importeren tot gevolg had dat de binnenlandse industrie zich gedurende de jaren dertig en de daarop volgende oorlogsjaren relatief sterk uitbreidde en dat de autonomie ervan toenam.

C.F. Furtado, *Economic Development of Latin America*, Cambridge University Press, 2nd edition, Cambridge 1976, blz. 54-57, 107-117. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk dat dergelijke processen zich ook in andere ontwikkelingsgebieden hebben voltrokken.

2. F.A.G. Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939*, Sun reprint 28, Nijmegen 1978 (oorspronkelijke uitgave 1947), blz. 146 e.v. en 181 e.v.

was gestegen ten opzichte van het prijsniveau in concurrerende landen. Deze stijging was een gevolg van de waardeinstijging van de gulden voortvloeiend uit de handhaving van de Gouden Standaard in Nederland. In het kader van de steunmaatregelen was het doel van de aanpassingspolitiek te voorkomen dat delen van het Nederlandse bedrijfsleven te gronde zouden gaan voordat de vereiste prijsdaling had plaatsgevonden. Hun doel was *niet* het aktiveren van de economische bedrijvigheid.

Overigens is het onjuist om uit het feit dat het beleid van Colijn bekend staat als aanpassingspolitiek, te konkluderen dat eerdere regeringen niet naar aanpassing gestreefd zouden hebben. De aanpassingstheorie, die het binnenlandse prijsniveau ondergeschikt stelde aan de handhaving van de stabiliteit der buitenlandse wisselkoersen, maakte deel uit van de traditionele economisch-politieke opvattingen met betrekking tot de Gouden Standaard, die de basis vormde van het in de 19e eeuw gereformeerde internationale geldstelsel³. De reden dat juist het beleid van Colijn bekend staat als aanpassingspolitiek, is vermoedelijk gelegen in de omstandigheid dat dit beleid zich juist in een tijdvak — de Grote Depressie — waarin dit grote consequenties met zich bracht, zo lang en zo hardnekkig bleef richten naar opvattingen die internationaal gezien steeds meer losgelaten werden.

In scherp contrast met het beleid van De Beerenbrouck en Colijn stond het beleid dat door het "Nederlands Verbond van Verenigingen" (NVV) en de "Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland" (SDAP) in deze jaren voorgestaan werd. Deze bepleiten namelijk een *expansieve* economische politiek ter bestrijding van de crisis. De linkervleugel binnen de sociaal-democratie beschouwde deze politiek echter als reformistisch en ijverde voor een politiek die erop gericht was het kapitalisme omver te werpen. De conflicten hierover liepen zo hoog op dat in 1932 de linkervleugel van de SDAP zich van de partij afsplitste.

De opzet van dit artikel is als volgt. In paragraaf 2 wordt nader ingegaan op de economische situatie in deze periode. De relatie tussen het NVV en de SDAP komt in paragraaf 3 aan de orde. In deze paragraaf worden ook de bronnen genoemd die voor het onderzoek gebruikt zijn. In paragraaf 4 en 5 worden sociaal-democratische opvattingen weergegeven over de oorzaken van en remedies tegen de crisis; vooral ten aanzien van de remedies echter is het van belang erop te wijzen dat de in deze paragrafen behandelde opvattingen niet die van de linkervleugel

3. Zie hiervoor Ch. Glasz en G.J.M. Vlak, *Geld en Maatschappij*, Stenfert Kroese, Leiden 1968, blz. 24-27.

waren. Verder wordt in deze paragrafen een poging gedaan tot een vergelijking van de jaren dertig en zeventig. Met deze vergelijkingen wordt hoofdzakelijk geprobeerd de overeenkomsten en verschillen, zoals die zich in eerste instantie voordoen, te registreren zonder verdere analyse of evaluatie. Dit laatste vereist een aparte studie en valt daardoor buiten het bestek van dit artikel. In paragraaf 6 en 7 wordt respectievelijk ingegaan op de relatie tussen socialisme en keynesiaanse politiek en op de hierboven genoemde verschillen van inzicht binnen de sociaal-demokratie in het begin van de jaren dertig.

2. Economische situatie

2.1. Het feitelijke verloop van de depressie

Vanaf 1931 deed de crisis zich in Nederland sterk gevoelen. Tabel 1 geeft een overzicht van het verloop van de werkloosheid gedurende de periode 1925-1939⁴. In 1936 bereikte de werkloosheid een maximum van ongeveer 475.000 werklozen. Keesing wijst echter nog op een publikatie waarin de werkloosheid in de winter van 1935/36 op 630.000 geschat wordt⁵.

Tabel 1. *Werkloosheid (jaargemiddelden), Nederland 1925-'39*

<i>Jaar</i>	<i>Percentage</i>	<i>Jaar</i>	<i>Percentage</i>	<i>Jaar</i>	<i>Percentage</i>
1925	3,8	1930	3,4	1935	15,6
1926	3,4	1931	6,6	1936	17,4
1927	3,3	1932	11,3	1937	14,3
1928	2,8	1933	12,8	1938	12,6
1929	2,8	1934	13,8	1939	9,6

Bron: CBS, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen (1899-1969)*, 's-Gravenhage, 1970, blz. 56.

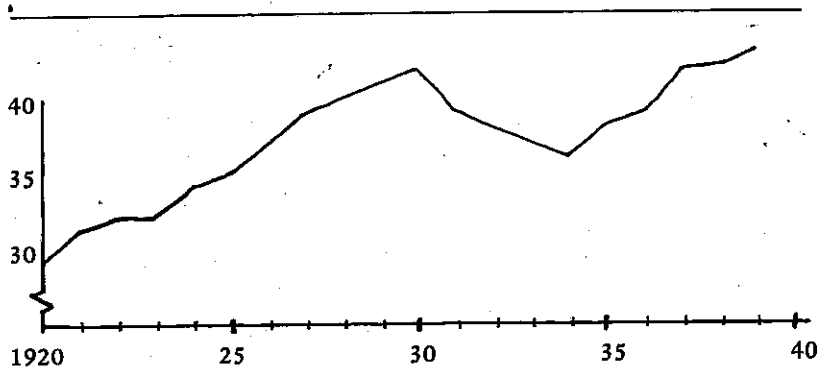
Figuur 1 geeft een overzicht van het reële nationale inkomen in Nederland van 1920 t/m 1939. De daling van het reële inkomen per hoofd van de bevolking gedurende deze periode was nog sterker dan die

4. De werkloosheidspercentages van Tabel 1 zijn veel kleiner dan de percentages die Keesing geeft (Keesing, *t.a.p.*, blz. 29, 75, 112, 175). Mogelijk gebruikt Keesing abusievelijk cijfers die alleen voor de nijverheid gelden. In deze sektor lag de werkloosheid boven het gemiddelde voor alle sectoren samen.

5. Keesing, *t.a.p.*, blz. 175.

van het nationale inkomen, aangezien de bevolking jaarlijks toenam. In 1934 bevond de produktie zich op een dieptepunt: het reële nationale inkomen bedroeg toen 86% van dat van 1929, per hoofd van de bevolking 81%⁶.

Fig. 1. *Netto nationaal inkomen in konstante prijzen (marktprijzen), Nederland 1920-1939, 1963 = 100.*

Bron: CBS, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen (1899-1969)*, 's-Gravenhage, 1970, blz. 119.

De ontwikkeling van het reële loon is in Tabel 2 weergegeven. Uit deze tabel blijkt dat het reële loon in de eerste jaren van de depressie nog aanzienlijk toenam. In 1933 zette zich echter een daling in die voortduurde tot in 1937. Desalniettemin lag het reële loon in dat jaar toch nog iets boven het niveau van 1929.

Figuur 2 geeft het verloop van de netto investeringen (in konstante prijzen), dat wil zeggen die investeringen die uitgaan boven het investeringsvolume dat nodig is om de bestaande kapitaalgoederenvoorraad op peil te houden. Gedurende een groot gedeelte van de jaren dertig waren de netto investeringen negatief. Dit houdt in dat de kapitaalgoederenvoorraad gedurende deze jaren inkromp.

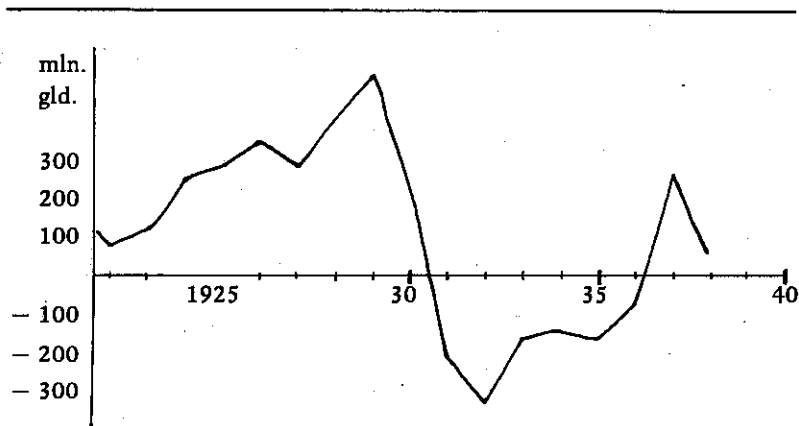
6. Berekend uit: CBS, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen*, 's-Gravenhage 1970, blz. 119. Vgl. Keesing, *t.a.p.*, blz. 116.

Tabel 2. *Indexcijfers met betrekking tot het reële loon, Nederland 1929-'39, 1929 = 100*

Jaar	Index	Jaar	Index	Jaar	Index
1929	100	1933	107	1937	101
1930	106	1934	105	1938	104
1931	111	1935	104	1939	104
1932	111	1936	103		

Bron: berekend met door Keesing verstrekte gegevens over de ontwikkeling van nominale lonen en kosten van levensonderhoud; F.A.G. Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939*, blz. 111, 116, 171, 254.

Fig. 2. *Netto investeringen van bedrijven in konstante prijzen (gedefleerd met prijsindexcijfer voor kapitaalgoederen 1923/33 = 100), Nederland 1921-38.*

Bron: CBS, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen*, blz. 120; J.J.J. DALMULDER, Het verband tussen bevolking, nationaal inkomen en kapitaalgoederenvoorraad, Tabel 14, in: *De Nederlandse Volksbuisbouding tussen twee wereldoorlogen*, 1952, dl. V.

2.2. Enkele opmerkingen over het karakter van de depressie

Keesing karakteriseert de ontwikkeling van de Nederlandse economie in de periode 1925-1929 als een gematigde hoogconjunctuur. Volgens hem waren er in 1929 binnenlands geen krachten werkzaam die een

ekonomische crisis zouden doen verwachten⁷. Keesing ziet de oorzaak van de depressie gelegen in een combinatie van enerzijds economische "storingen", die wat Nederland betreft voornamelijk uit het buitenland afkomstig waren, en anderzijds *afgenomen expansiemogelijkheden* en in samenhang daarmee een afgenomen elasticiteit van het economisch stelsel⁸.

Deze laatste aspecten worden ook door Van de Woestijne sterk benadrukt in zijn verklaring van de depressie van de jaren dertig. Volgens Van de Woestijne was de stabiliteit vanaf 1925 het gevolg van een naoorlogse herstel-hausse enerzijds en een trendmatige daling vanaf 1920 anderzijds. Dit zou ook verklaren waarom de typisch hausse-verschijnselen in deze periode (internationaal) ontbraken. Van de Woestijne ziet dit als een indicatie van de onderliggende neerwaartse trend, welke rond 1930 duidelijk doorbrak⁹.

Deze benadering sluit aan bij de zogenaamde innovatie-theorie. Deze theorie werd door Schumpeter ontwikkeld in zijn in 1939 verschenen *Business Cycles*. In deze theorie wordt het optreden van een *lange golfbeweging* in het niveau van economische bedrijvigheid verklaard uit het onder invloed van economische factoren periodiek optreden van belangrijke innovaties. We dienen hierbij te denken aan nieuwe produkten en productieprocessen, nieuwe organisatievormen en instituties, nieuwe afzetmarkten en nieuwe grondstoffen en halffabrikaten. Dergelijke innovaties zouden een economische expansie tot gevolg hebben, die omslaat in een stagnatie, wanneer de innovaties uitgewerkt zijn.

In een periodicering van de lange golfbeweging onderscheidt Brugmans tot aan de Tweede Wereldoorlog drie cyclussen. De derde vangt aan in 1897, met als belangrijkste innovaties: elektriciteit, aardolie, motor, rubber en kunstzijde. De opgaande beweging van deze derde cyclus duurt tot in 1919, waarna zich een nieuwe ebbe inzette die tot in 1939 duurde¹⁰. De Tweede Wereldoorlog maakte een eind aan deze teruggang. Deze periodicering komt overeen met de indeling die Van Duijn maakt in een recente studie¹¹.

7. Keesing, *t.a.p.*, blz. 93, 94, 96. Keesing wijst erop dat de landbouw en de scheepsbouw de zwakke plekken vormden. Dit was een internationaal verschijnsel. Zie ook: I.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenkracht*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1976 (oorspronkelijke uitgave 1960), blz. 468-470.

8. Keesing, *t.a.p.*, blz. 93, e.v., 305, 306.

9. W.J. van de Woestijne, "1920-1970 en de huidige lange depressie", *Economisch Bulletin*, Vrije Universiteit, jan. 1978, blz. 11-17 en "De goede jaren die aan de depressie voorafgingen", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1969, blz. 359-382.

10. I.J. Brugmans, "Het raadsel van de lange golven", in: *Economisch en Sociaal-historisch jaarboek 1974*, blz. 275-276.

11. J.J. van Duijn, "Actualiteit en de beleidsimplicaties van de Kondratieff cyclus", *Economisch-Statistische Berichten*, 25-1-1978, blz. 77. Van Duijn kwalificeert

Een geheel andere visie op de Grote Depressie vinden we bij de monetaristen Friedman en Schwartz. In hun in 1963 verschenen *A Monetary History of the United States* verdedigen zij de stelling dat de hevigheid en de lange duur van de depressie voornamelijk het gevolg was van een sterke afname van de geldhoeveelheid in de periode 1929-'33.

Ten aanzien van het karakter van de *werkloosheid* het volgende. Aanvankelijk was deze voornamelijk conjunctureel, dat wil zeggen het gevolg van onderbezetting van het "nationale produktie-apparaat" door een onvoldoende vraag naar goederen en diensten. Volgens Keesing echter bleef de stijging van de produktie per werknemer door techniekverbetering, rationalisatie, organisatieverandering en dergelijke gedurende de crisis voortgang vinden. De kwalitatieve verandering van het "nationale produktie-apparaat" en van de organisatie van de produktie, die dit impliceert, leidde ertoe dat er steeds meer structurele werkloosheid ontstond, dat wil zeggen werkloosheid die het gevolg is van de omstandigheid dat het produktie-apparaat, ook al is dit volledig bezet, onvoldoende arbeidsplaatsen biedt. Deze structurele werkloosheid werd nog vergroot door een toenemend arbeidsaanbod¹².

De depressie was in Nederland heviger en duurde langer dan in de meeste andere door de crisis getroffen landen. Voor een belangrijk deel was dit het gevolg van de tot 1936 in Nederland gevoerde economische politiek: de aanpassingspolitiek in samenhang met de handhaving van de Gouden Standaard.

Na de devaluatie van het Britse pond op 21 september 1931 — een gigantische schadepost voor De Nederlandsche Bank, die over veel ponden beschikte ten gevolge van steunaankopen — was een kettingreactie van devaluaties in andere landen opgetreden. De Nederlandse regering bleef echter als een van de weinigen vasthouden aan de Gouden Standaard tot in 1936¹³. Zoals in de inleiding reeds is aangegeven, was de aanpassings-

(évenals Van de Woestijne) de huidige economische recessie als een ebbe in de lange golfbeweging.

12. Keesing, *t.a.p.*, blz. 176. Deze visie van Keesing verschilt van de aanvankelijke opvatting van Kuipers, volgens welke er in de jaren dertig sprake was van kapitaalovervloed. Zie S.K. Kuipers, *Over structurele en conjuncturele ontwikkelingen binnen de Nederlandse economie sinds de Eerste Wereldoorlog*, Noord-Hollandseche Uitgeversmaatschappij, Amsterdam 1977, blz. 18. In een latere studie heeft Kuipers zijn visie echter herzien. Zie S.K. Kuipers, J. Muysken en J. van Sinderen, *The Vintage Approach to Output and Employment Growth in the Netherlands 1921-1976*, Universiteit van Groningen, Research Memorandum Nr. 37, 1977, blz. 17. In deze studie wordt eveneens het belang van structurele werkloosheid voor de jaren dertig erkend.

13. Keesing, *t.a.p.*, blz. 107, 219. Bij het herstel van de Gouden Standaard in 1925

politiek erop gericht de gevolgen van de dure gulden ongedaan te maken door een sterkere daling van het binnenlandse prijspeil na te streven dan in de concurrerende landen plaatsvond. In de eerste plaats dienden alle produktiekosten te dalen: lonen, prijzen van grondstoffen, rentekosten, huren, pachten en belastingen. Aangezien de aanpassingspolitiek strikt genomen geen daling van het reële loon behelsde¹⁴, paste in het kader van deze politiek ook een daling van de kosten van levensonderhoud. Uit Tabel 2 blijkt echter dat in de periode 1933-'37 de kosten van levensonderhoud minder daalden dan de lonen.

Dit proces van algemene prijsdaling bleek echter te moeizaam en te traag te verlopen om de aanpassingspolitiek tot een succes te kunnen maken. In de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven trad dan ook pas verbetering op vanaf 1936, het jaar waarin de gulden devalueerde.

Bij de malaise die veroorzaakt was door de sterke daling van het volume van de wereldhandel sedert 1929, voegden zich derhalve de nadelige gevolgen van de aanpassingspolitiek. Deze bleven niet beperkt tot een extra afname van de buitenlandse vraag naar (dure) Nederlandse produkten. De versterkte inkomensdaling die hieruit resulteerde, beïnvloedde ook de binnenlandse vraag ongunstig. Bovendien werd in het kader van de aanpassingspolitiek gestreefd naar een sluitende begroting, omdat de regering bevreesd was dat van een begrotingstekort een neiging tot prijsstijging uit zou kunnen gaan. Aangezien de inkomsten daalden ten gevolge van de conjunkturgevoeligheid van de belastingsoptredingen, leidde dit streven tot ingrijpende bezuinigingen¹⁵. De toename van de uitgaven in verband met de crisis was echter zodanig dat er per saldo toch begrotingstekorten resulteerden, ook al werden in het kader van de aanpassingspolitiek de bezuinigingen op talrijke overheidsvoorzieningen telkenjare verder opgevoerd.

was het pond te hoog gestabiliseerd, namelijk op het peil van voor de Eerste Wereldoorlog. Dit hield geen rekening met de verzwakte exportpositie van Engeland. Zie Keesing, *t.a.p.*, blz. 101.

14. Het streven naar verlaging van zowel het geldloon als de kosten van levensonderhoud in het kader van de aanpassingspolitiek verschilt derhalve van verlaging van het reële loon als middel om de werkloosheid te bestrijden beargumenteerd vanuit de klassieke (in de zin van pre-keynesiaanse) economische theorie. Uit een studie van De Vries blijkt dat de Nederlandse vooraanstaande economen gedurende de jaren twintig en de eerste helft van de jaren dertig de werkloosheid voornamelijk als een loonvraagstuk beschouwden. Uitzonderingen hierop vormden Frijda, Goudriaan en Limperg. Zie H. de Vries, "Economenwerk en werkloosheid", *Maandschrift Economie*, dec. 1976/jan. 1977. In de discussie in de jaren dertig wordt dit onderscheid echter niet altijd gemaakt.

15. Zie Keesing, *t.a.p.*, blz. 126 e.v., 194 e.v.

3. NVV-SDAP¹⁶

Bij zijn oprichting in 1906 had het NVV een neutrale beginselverklaring gekozen, die voornamelijk materiële belangenverdediging behelsde. Vanaf het begin was er echter een hechte band tussen NVV en SDAP. Een duidelijk voorbeeld hiervan is het kongres dat door beide organisaties in 1918 werd belegd, en waarop onder andere socialisatie van bedrijven werd geëist, en het door SDAP en NVV in 1923 gemeenschappelijk uitgebrachte rapport over de problematiek van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Ook in cultureel-politiek opzicht was sprake van "één rode sociaal-demokratische familie"¹⁷.

In 1928 kreeg de samenwerking tussen NVV en SDAP een permanent organisatorisch karakter, door de instelling van een "Algemene Raad" voor NVV en SDAP met het oogmerk zoveel mogelijk de activiteiten te coördineren. Een gevolg van deze samenwerking was dat de SDAP in het vervolg de kamerfrakties zodanig samenstelde dat daarin een vijfde van de leden uit het NVV afkomstig was. Daarmee werd tegemoet gekomen aan het verlangen van het NVV om in politiek opzicht een belangrijke rol te kunnen spelen. Na 1930 werkten de omstandigheden een verdere vergroting van het politieke gewicht van het NVV in de hand. De economische crisis maakte een meer direct contact met de regering noodzakelijk; soms werd daarbij de partij gepasseerd.

De nauwe banden met de SDAP en het openlijk kiezen voor het socialisme leidden ertoe dat in 1929 aan het beginselprogramma van het NVV een passage werd toegevoegd, die erop neer kwam dat het socialisme als doelstelling werd aangemerkt.

Voor het hieronder volgende overzicht van sociaal-demokratische opvattingen is gebruik gemaakt van de volgende bronnen: *De Strijd*, *De Socialistische Gids*, het *Plan van de Arbeid*, *De Socialist* en *De Sociaal-Democraat*. De paragrafen 4 en 5 over oorzaken van en remedies tegen de crisis berusten voornamelijk op *De Strijd*, het weekblad van het NVV in deze periode. Van dit blad zijn de jaargangen 1930 t/m 1935 doorgenomen. Voor de onderwerpen die in dit artikel centraal staan, zijn vooral de jaargangen 1930, 1931 en 1932 van belang, omdat in de laatste jaargangen minder aandacht aan deze onderwerpen is besteed. Gezien de

16. Voor het onderstaande is gebruik gemaakt van G. Harmsen en B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, SUN, Nijmegen 1975, blz. 113, 114, 132, 142, 149, 166; J.P. Windmuller, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1970, blz. 84-86 en H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het Rode Vaandel volgen wij*, Kruseman, 's-Gravenhage 1969, blz. 162-163.

17. Harmsen en Reinalda, *t.a.p.*, p. 166.

nauwe relatie tussen NVV en SDAP is het niet verwonderlijk dat in *De Strijd* regelmatig auteurs de pen voeren die in beide organisaties een belangrijke rol hebben gespeeld. Als een aanvulling op *De Strijd* wordt in paragraaf 5 gebruik gemaakt van *De Socialistische Gids*, theoretisch maandblad van de SDAP, en het *Plan van de Arbeid*, het door NVV en SDAP in 1935 uitgebrachte programma ter bestrijding van de crisis en ter bevordering "van de overgang naar het democratisch socialisme".

* Voor de beschrijving van het conflict binnen de sociaal-democratie over de te voeren politiek (paragraaf 7) is naast *De Strijd* gebruik gemaakt van *De Socialist* en *De Sociaal-Democraat*. *De Socialist* was het blad van de linkse oppositie in de SDAP. Naar aanleiding van het partijcongres van 1931 werd dit blad opgeheven en vervangen door *De Sociaal-Democraat*, opgezet als een discussie-orgaan, met in de redactie zowel vertegenwoordigers van de linkse oppositie als van de meerderheidsstroming in de SDAP.

4. Krisisoorzaken

4.1. Sociaal-democratische visie op de oorzaken van de Grote Depressie

Wat de oorzaken van de crisis betreft volstaat *De Strijd* doorgaans met aan te geven welke volgens dit blad de oorzaken zijn, soms met een kort commentaar, maar zonder een omvattende theorie waarin deze oorzaken hun verklarende plaats vinden. Aan de remedies tegen de crisis wordt meer aandacht besteed. Dit is begrijpelijk, want het gaat dan om politieke keuzen die van belang zijn, bijvoorbeeld wel of niet accepteren van loonsverlaging.

Als belangrijkste oorzaken van de depressie worden in *De Strijd* genoemd:

- 1) *een te hoog tempo van rationalisatie*
- 2) *overproduktie en onderkonsumptie*
- 3) *externe verstoringen*
- 4) de combinatie van *psychologische kortzichtigheden* van de ondernemers, *overspekulatie* en een *te grote kredietverlening*
- 5) een *gebrekkig funktionerend geld- en kredietwezen*.

In het onderstaande wordt nader op deze oorzaken ingegaan.

1) Er is *teveel geïnvesteerd, te snel gerationaliseerd*¹⁸ (a) *De Strijd* ontleent aan Duitse literatuur een voorbeeld van een bedrijf waar aanvankelijk 120 arbeiders werkten, na rationalisering nog maar 10: de

18. In het navolgende worden noten die verwijzen naar historische bronnen, aangegeven met een letter. Deze noten zijn achteraan dit artikel opgenomen.

besparing aan arbeidsloon bedraagt DM 440.000, de rente over en aflossing van geïnvesteerd kapitaal is DM 420.000. Een extra winst van 20.000, redeneert de ondernemer, maar *De Strijd* wijst erop dat 110 werkloze arbeiders de gemeenschap minstens DM 85.000 kosten en konkludeert: "eenzijdige rationalisatie beteekent in diepste wezen afwenteling van een deel van de exploitatiekosten van de industrie op de gemeenschap" (b). In een artikel in *De Strijd* bestrijdt De la Bella de compensatietheorie. Deze theorie houdt in dat rationalisatie... kompenserende werkgelegenheid met zich meebrengt voor de door de rationalisatie werkloos geworden arbeiders. Zo is het denkbaar dat rationalisatie tot lagere prijzen en een grotere afzet leidt, waardoor er per saldo geen arbeid uitgestoten wordt¹⁹. In werkelijkheid is de kompenserende werkgelegenheid echter onvoldoende volgens *De Strijd*. In die zin is een deel van de werkloosheid *struktureel* in plaats van *konjunktoreel* en dient opgeheven te worden door arbeidstijdverkorting. *De Strijd* is geen principieel tegenstander van rationalisatie, integendeel, maar wel van het afwentelen van de gevolgen hiervan op de arbeiders (c).

In paragraaf 2 is naar Keesing verwezen, waar deze opmerkt dat gedurende de depressie steeds meer strukturele werkloosheid ontstond ten gevolge van techniekverbetering en rationalisatie. Dit houdt in dat ook volgens Keesing deze ontwikkeling gepaard ging met onvoldoende kompenserende werkgelegenheid. Volgens *De Strijd* heeft de te ver doorgevoerde rationalisatie echter niet alleen tot strukturele werkloosheid geleid, maar is tevens een van de oorzaken van de *konjunkturuomslag*. Dit komt omdat de "verlenging van de productieomweg" (dat wil zeggen diepte-investeringen) geleid heeft tot overcapaciteit en overproduktie (d). Dit komt verder aan de orde in (2).

2) *Overproduktie en onderkonsumptie*. *De Strijd* stelt dat er teveel is geïnvesteerd, waardoor de produktiekapaciteit te sterk is gegroeid, met als gevolg overproduktie. Wat betreft de oorzaak van deze ontwikkeling, citeert *De Strijd* instemmend een kommissie van het Internationaal Verbond van Vakverenigingen (IVV) en de Socialistische Arbeiders Internationale (SAI): "De winsten zijn veel meer gestegen dan de loonen, het aldus in enkele handen opgehoopte kapitaal zocht natuurlijk nieuwe belegging en vond die in den bouw van steeds grooter fabrieken, steeds meer en ingewikkelder machines, steeds reusachtiger schepen. Maar de daardoor steeds groter wordende produktie vond geen voldoende afzet meer, want het inkomen van de groote massa (de loonen) was slechts in geringe

19. Zie voor een overzicht van deze ingewikkelde problematiek: A. Heertje, *Economie en technische ontwikkeling*, Stenfert Kroese, Leiden 1973, blz. 30 e.v. en 224-226.

mate gestegen. Dit is de kapitalistische wanorde in haar eenvoudigste maar ware gedaante" (e).

Speciale vermelding verdient voorts de overproduktie in de landbouw, waarvan reeds sedert 1927 sprake is. Volgens *De Strijd* heeft de hieruit resulterende inkomensdaling van grote agrarische groepen tot een onderkonsumptie van industriële artikelen geleid en tot gevolg gehad dat de landbouwstaten praktisch geheel als kopers van de markt verdwenen zijn (f).

3) *Externe verstoringen*. De verstoringen zijn volgens *De Strijd* veroorzaakt (1) door het ontstaan van nieuwe industrie centra, vooral in Azië, waardoor de afzetgebieden van de Europese industrie inkrimpen, (2) door protektie en het streven naar autarkie en (3) door de politieke schulden ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog (g). Wat dit laatste betreft: bij de vrede van Versailles na de Eerste Wereldoorlog waren aan Duitsland zeer zware herstelbetalingen opgelegd; daarnaast had vooral Frankrijk grote schulden bij de Verenigde Staten ten gevolge van oorlogsleningen. Om deze schulden af te kunnen lossen had Frankrijk de herstelbetalingen van Duitsland nodig. Duitsland bleek echter niet bij machte deze betalingen op te brengen, waardoor Frankrijk niet goed in staat was zijn schulden af te lossen. Door deze regeling stagneerde niet alleen de economische wederopbouw, maar ontstonden ook chaotische toestanden in de staatsfinanciën, met name in Duitsland, waar financiële moeilijkheden uiteindelijk resulteerden in een hyperinflatie.

4) *Overspekulatie, psychologische kortzichtigheden van de ondernemers en te grote kredietverlening*. *De Strijd* geeft een historisch overzicht van de economische ontwikkeling van de Verenigde Staten en konkludeert dan dat telkens wanneer er een opbloei plaatsvond, dit aanleiding gaf tot roekeloosheid der spekulanten. Deze roekeloosheid gekombineerd met een te grote kredietverlening ondermijnde keer op keer de "fundamenten van het industriele gebouw" en veroorzaakte een onvermijdelijke terugslag (h).

5) Een gebrekkig funktionerend *geld- en kredietsysteem* (i). We dienen hierbij niet alleen te denken aan de onder punt (4) vermelde overmatige kredietverlening, maar ook aan de problemen rond de Gouden Standaard en de daarmee verbonden ontregeling van de internationale valuta-verhoudingen.

Als een toevoeging op deze opsomming van *afzonderlijke* oorzaken, zoals in *De Strijd* te vinden, is het nodig erop te wijzen dat het blad er in *algemene* zin geen twijfel aan laat bestaan dat de crisis naar zijn mening in het kapitalisme wortelt en dat dat vervangen moet worden door een ander, rationeler, economisch stelsel: een gemeenschappelijke plan-

huishouding. Tijdens een protestdemonstratie wijst De la Bella erop "dat wij reeds tientallen van jaren het kapitalistisch stelsel, dat thans de voortbrenging wederom in een chaos heeft doen verkeren, hebben bestreden... Nu de boel in de war is, vraagt men ons om offers. Doch nu zeggen wij laat de kapitalistische klasse de offers maar brengen" (j). En Drees, tijdens dezelfde demonstratie: "Wij moeten strijden tegen de crisisgevolgen, maar ook tegen het stelsel dat telkens weer nieuwe crisissen oproept".

4.2. *Vergelijking van de jaren dertig en zeventig*

Wanneer we de bovengenoemde oorzaken vergelijken met de oorzaken die in verband met de huidige economische stagnatie naar voren worden gebracht, dan vallen zekere overeenkomsten op. Zo wordt de *energiekrisis* van 1973 soms gekarakteriseerd als een *externe verstoring* die een belangrijke oorzaak is van de huidige moeilijkheden²⁰. Ook *konkurrentie van de ontwikkelingsgebieden, verzadigingsverschijnselen* en *valuta-problemen* (daling van dollar en pond, problemen rond slangarrangement) worden in dit verband genoemd. Voorts heeft Van der Zwan de aandacht gevestigd op *overinvesteringen, overcapaciteit* en *verlenging van de produktieomweg* als oorzaken van de huidige economische moeilijkheden²¹. Ook in de jaren zeventig ondervindt de Nederlandse exportsector nadelige gevolgen van de waardeestijging van de gulden ten opzichte van de valuta van een groot aantal concurrerende landen. Deze waardeestijging vloeit voort uit de sterke Nederlandse betalingsbalanspositie, vooral veroorzaakt door de omvangrijke export van aardgas. Overigens kunnen ook op de binnenlandse markt gerichte bedrijven hier nadelige gevolgen van ondervinden in de vorm van goedkopere — en daardoor meer concurrerende — importen.

Dit neemt echter niet weg dat er belangrijke verschillen zijn tussen de crisis van de jaren dertig en die van de jaren zeventig: *toen* nam de produktie af, terwijl er *nu* slechts sprake is van een afname van de groei van de produktie²²; *toen* daalde het prijspeil aanzienlijk, *nu* is er een sterke

20. Vergelijk in dit verband het OECD-rapport, *Towards Full Employment and Price Stability*, OECD, Parijs 1977, blz. 13, 14.

21. A. van der Zwan, "Over de vergroting van de omweg in de produktie en de bekorting van de omlooptijd van het in bedrijven geïnvesteerde vermogen", in: W. Driehuis (red.), *Economische theorie en economische politiek in discussie*, Stenfert Kroese, Leiden 1977, blz. 163 en "Dalend rendement op geïnvesteerd vermogen", *Economisch-Statistische Berichten*, 1975, blz. 656, 680.

22. Het jaar 1975 vormt hierop een uitzondering; in dat jaar nam de produktie absoluut af.

prijsinflatie. Verder waren de werkloosheidspercentages in de jaren dertig hoger, zij het dat de huidige werkloosheidspercentages sterk geflatteerd zijn door opvangmechanismen als de arbeidsongeschiktheidswet (WAO).

Bij een vergelijking van de jaren dertig en de jaren zeventig is het verder van belang erop te wijzen dat het pakket anti-konjunkturele instrumenten momenteel veel uitgebreider is dan in de jaren dertig. Tot dit instrumentarium dienen we niet alleen bestedingsverruimende maatregelen, zoals belasting- en premieverlaging en verhoging van overheidsbestedingen te rekenen, maar ook subsidies van overheidswege in geval van werktijdverkorting, overheidssteun aan door de crisis getroffen bedrijven en bedrijfstakken en de zogenaamde automatische stabilisatoren, vooral sociale verzekeringen. Vooral de laatste zijn momenteel veel belangrijker dan in de jaren dertig, toen de steunbedragen minimaal waren. Waarschijnlijk heeft deze omvang van het konjunkturele instrumentarium een verergering van de huidige crisis voorkomen.

5. Krisisbestrijding

5.1. Sociaal-demokratische visie op crisisbestrijding in de jaren dertig

5.1.a. Voor de toekomst: konjunctuurbeheersing en economische ordening

Het in 1935 door een commissie van NVV en SDAP uitgebrachte *Plan van de Arbeid* hield zich niet alleen bezig met de bestrijding van de onmiddellijke crisisproblemen, maar bood ook een programma bedoeld om *toekomstige* crises en daarmee gepaard gaande werkloosheid te vermijden. De middelen daartoe waren konjunctuurbeheersing en economische ordening.

Konjunctuurbeheersing, althans voorzover dat nationaal mogelijk is, kan volgens het *Plan* bereikt worden wanneer de gemeenschap over de middelen beschikt om een "onverantwoordelijke en onevenwichtige" (k) *uitbreiding* van het productieapparaat te voorkomen. Deze middelen zijn: beheersing van het *kredietwezen* (socialisatie van De Nederlandsche Bank en toezicht op het particuliere bankwezen), controle op de *uitbreiding* der ondernemingen (toestemming tot capaciteitsvergroting wordt in deze opvatting pas verleend nadat uit onderzoek door een in te stellen "Accountantsdienst voot de expansie" is gebleken dat de afzetontwikkeling de uitbreiding rechtvaardigt) en beheersing van het tempo der *rationalisatie* (door het invoeren van een *rationalisatiebeffing* die overeenkomt met de kosten — hoofdzakelijk werkloosheidsuitkeringen (die ten gevolge van de rationalisatie ten laste van de overheid komen). Ter ondersteuning van de konjunctuurbeheersing moeten volgens het

Plan vervolgens ook de lening- en belastingpolitiek van de regering en de overheidsbestedingen ondergeschikt gemaakt worden aan conjunctuurdoeleinden (l).

Ordering van het bestaande productieapparaat is volgens het *Plan* nodig om een eind te maken aan absurditeiten als het doordraaien van groenten, terwijl werklozen zich deze niet kunnen permitteren. Volgens het *Plan* moeten allereerst de bedrijfstakken worden geordend waarbij de eerste levensbehoeften van het volk zijn betrokken en de bedrijfstakken waarin de chaos het grootst is. De ordening is niet streng centralistisch bedoeld: "Integendeel, wat zonder nadeel voor de gemeenschap door het bedrijf zelf kan worden geregeld, moet door het bedrijf worden geregeld" (m). De verordenende bevoegdheid van de bedrijfsraden, die met de ordening belast zullen worden, dient volgens het *Plan* het volgende te omvatten: kwaliteitseisen ten aanzien van productie en produktiemethoden, productiequota, voorkoming van werkloosheid in het bedrijf, arbeidsomstandigheden en medezeggenschap (n).

Wat betreft het maatschappelijk karakter van dit programma wordt in het *Plan* opgemerkt dat de maatregelen in het kader van de conjunctuurbeheersing een overheveling impliceren van een gedeelte van de beschikkingsmacht over de particuliere eigendom van de bezitter naar de gemeenschap: "*socialisatie* van een deel van de beschikkingsmacht, en wel van dat gedeelte..., dat, naar de feiten bewijzen, in handen van particulieren crisisveroorzakend werkt" (o). Over de economische ordening wordt opgemerkt dat deze een voorwaarde is voor een socialistische maatschappij, zij het dat volgens het *Plan* "anderzijds kan worden toegegeven dat een meer geordende productie, zelfs met sterke overheidsinvloed, denkbaar is, zonder dat men de daardoor ontstaande toestand socialistisch kan noemen" (p).

5.1.b. *Direkte crisisbestrijding*

De remedies tegen de crisis die in *De Strijd* worden aanbevolen, komen overeen met de directe krisismaatregelen die in het *Plan van de Arbeid* worden genoemd. We kunnen deze maatregelen in drie categorieën indelen:

- 1) *openbare-werkenpolitiek*
- 2) *handhaving of vergroting van de koopkracht*
- 3) *werktijdverkorting*.

Ad 1. *Openbare werken*. In februari 1931 nam het kongres van het NVV een resolutie aan waarin gesteld werd dat de werkgelegenheid krachtig kon worden bevorderd door een snelle uitvoering van grote openbare werken. Genoemd werden: "a. de verbetering van ons wegstelsel; b. de bruggenbouw... over de groote rivieren; c. bevordering van de

arbeiderswoningbouw; d. voortzetting der Zuiderzee-werkzaamheden in onverminderde omvang en zoo mogelijk in sneller tempo; e. ontwaterings- en indijkingswerken, ontginning en verdere cultivering van woeste gronden en dergelijke (q). Het *Plan van de Arbeid* bevat een nog uitgebreidere opsomming van uit te voeren werken. waaronder aanleg van waterleidingen, elektrifikatie van het platteland, de IJ-tunnel voor Amsterdam en de Maastunnel voor Rotterdam. De opzet van het *Plan* is gedurende drie jaar 200 miljoen gulden per jaar aan openbare werken te besteden, grotendeels te financieren met staatsleningen (r).

Ad 2. *Koopkracht*. In de debatten met voorstanders van loonsverlaging, die soms op nominale, soms ook op reële loonsverlaging aansturen²³, verdedigt *De Strijd handhaving* van de koopkracht. Daarom moet er volgens dit blad een ruime werkloosheidsverzekering met staatsbijstand komen en dient loonsverlaging afgewezen te worden, want het blad heeft weinig vertrouwen in de daling van de kosten van levensonderhoud, en eenzijdige toepassing van de aanpassingspolitiek, waarbij wel de lonen verlaagd worden, maar niet de kosten van levensonderhoud, leidt tot een daling van de koopkracht en dus tot een verscherping van de crisis, aldus *De Strijd* (s).

Volgens *De Strijd* is meer effect te verwachten van stimulering van de consumptie. In een artikel naar aanleiding van een door SDAP en NVV georganiseerde werkloosheidskongres wordt dan ook opgeroepen tot het doen van grote en kleine bestellingen: vloerkleden, een nieuw behang, reparaties, enz.: "Kortom wij moeten er alle toe meedewerken dat er meer werk aan den winkel komt! Als de boel éénmaal weer loopt dan krijgen ook de zakenmensen weer wat meer moed en zo kan het heel goed zijn dat van onderen op de boel weer fiks en fleurig aan de gang gemaakt wordt" (t). Om te kunnen besteden, moeten de mensen koopkracht hebben. Dus: handhaving van het loonpeil.

Dit neemt niet weg dat het NVV onder bepaalde omstandigheden wel bereid was loonsverlaging te accepteren. Een voorbeeld hiervan komen we tegen in de discussie tussen Mok van het NVV en Mauritz van de werkgeversfederatie. In deze discussie stelde Mauritz een algemene loonsverlaging van 15% voor. Volgens hem behoefde dat geen verlaging van het materiële levensniveau te betekenen, omdat de prijzen ook zouden dalen. Mok beweerde dat verschillende prijzen niet zullen dalen en dat derhalve een daling van de koopkracht zou resulteren met als gevolg een verscherping van de crisis. Wanneer de vakbeweging toch loonsverlaging aanvaardt, dan is het volgens Mok omdat zij niet sterk genoeg is om zich

23. Zie in dit verband voetnoot 14.

ertegen te verzetten of omdat zij inziet dat een bepaalde bedrijfstak het niet tegen buitenlandse concurrentie kan bolwerken (u). Deze opvatting komen we ook elders in *De Strijd* tegen (v).

Het argument dat loonsverlaging nodig is om de exportindustrie weer concurrerend te maken, beantwoordt *De Strijd* met de opmerking dat dit een uitzichtloze weg is, die tot een vicieuze cirkel leidt, waar bij het ene land na het andere de lonen verlaagt om op de exportmarkten te kunnen concurreren (w).

Het *Plan van de Arbeid* wil de koopkracht *vergroten* door verlaging van de vaste lasten: huren, pachten, renten. Deze lastenverlaging verschilt hierin van de lastenverlaging in het kader van de aanpassingspolitiek, dat de laatste streeft naar een verlaging van lasten en lonen. In dat geval is het doel niet koopkrachtvergroting, maar verlaging van het prijspeil. In de opzet van het *Plan* ontstaat een toename van de koopkracht bij huurders, pachters en schuldenaren en aannemende dat deze die toename geheel zullen gebruiken om hun consumptie te vergroten, terwijl de ontvangers van huur, pacht en rente hun consumptie vrijwel konstant houden, resulteert er een vergroting van de afzet voor het bedrijfsleven (x).

Ad 3. *Werktijdverkorting*. Het ging hierbij niet alleen om conjuncturele, maar ook om structurele arbeidstijdverkorting (y). Een bij de Hoge Raad van Arbeid ingediend voorstel tot bestudering van werktijdverkorting handelde dan ook zowel over tijdelijke als over definitieve werktijdverkorting. Volgens *De Strijd* vindt werktijdverkorting "haar rechtsgrond in het feit dat tot dusverre alleen de werkgevers hebben geprofiteerd van de voordelen der rationalisatie en de arbeiders er alleen de lasten van hebben ondervonden (intensievere arbeid, werkloosheid)" (z). De werkgeversleden van de Raad meenden echter "dat een aanvaarden van het voorstel... een verspilling van tijd en geld zou zijn" (a). Toch besloot de Raad de mogelijkheden te bestuderen. In 1933 werd inderdaad een rapport uitgebracht waarin de regering geadviseerd werd werktijdverkorting in te voeren. Dit advies werd echter niet opgevolgd²⁴.

Ook in het *Plan* wordt werktijdverkorting genoemd als een van de middelen om de crisiswerkloosheid te verminderen. Het rapport van de Hoge Raad wordt aangehaald volgens hetwelk invoering van de 40-uren week inschakeling van 37.000 arbeiders tot gevolg heeft. Wat betreft de vraag of werktijdverkorting gepaard dient te gaan met looncompensatie wordt in het *Plan* gesteld dat volledige compensatie bijna steeds onmogelijk

24. F.J.H.M. van der Ven, "Economische en Sociale opvattingen in Nederland", in: *De Nederlandse Volksbuisbouding tussen twee Wereldoorlogen*, 1952, blz. IV 62, 63.

zal zijn. Zonder kompensatie zou invoering een loonsverlaging van 16% betekenen. Indien de vrijkomende werklozensteun aangewend wordt voor kompensatie, dan resteert een verlaging van 11%. De lasten van die 11% dienen volgens het *Plan* te worden verdeeld over arbeiders, werkgevers en gemeenschap (b).

Onder voorgestane remedies treffen we de *devaluatie* niet aan. De meningen hierover waren binnen de sociaal-demokratie verdeeld: sommigen voor, anderen tegen. In de jaargang 1935 van *De Strijd* werd een uitgebreide artikelenreeks aan dit onderwerp besteed. Men besloot echter als beweging geen aktie te voeren voor devaluatie (c). Ook in het *Plan* wordt geen keuze gemaakt voor of tegen devaluatie. Aangezien uitvoering van openbare werken, koopkrachtpolitiek en werktijdverkorting geen van alle tot een verlaging van de produktiekosten leiden, betekent dit dat de door de sociaal-demokraten bepleite krisisbestrijding geen afdoende soelaas bood voor het nadeel dat de exportbedrijven van de dure gulden ondervonden. Dit tekort wordt in het *Plan* erkend (d).

Terugblikkend op de jaren dertig kunnen we konkluderen dat de genoemde remedies slechts zeer gedeeltelijk gehoor gevonden hebben. Wel werd op tamelijk uitgebreide schaal werklozensteun verschaft, maar de steunbedragen waren minimaal en dienden slechts om de ergste nood te lenigen; zij hadden niet ten doel de koopkracht te handhaven. De openbare werken die de regering in het kader van werkverruiming liet uitvoeren, waren van beperkte omvang en waren *niet* bedoeld om de krisis te *overwinnen*, maar om de ellende van de werkloosheid te verminderen. Keesing konkludeert in overeenstemming hiermee dat dit beleid de algemene ontwikkeling van de werkloosheid niet heeft beïnvloed²⁵. Eerst na veel aandrang, waaronder ook de aktie voor het *Plan van de Arbeid*, werd vanaf 1938/39 tot de uitvoering van grote werken overgegaan. Pas toen verloor de werkverschaffing het karakter van verzachting van de werkloosheidsgevolgen en ontwikkelde zij zich tot een rechtstreekse bestrijding van de werkloosheid²⁶.

5.2. *Vergelijking van de jaren dertig en zeventig*

Vergelijken we de diskussies over de bestrijding van de krisis in de jaren dertig met de diskussies over de ekonomische stagnatie van de jaren

25. Keesing, *t.a.p.*, blz. 193-194.

26. Keesing, *t.a.p.*, blz. 244, 245, 294, 295. *Repertorium der moderne geschiedenis*, Elsevier, Amsterdam/Brussel 1960: "Tijd van de wereldkrisis: ekonomische depressie en oorlogsdreiging, Nederland", blz. 288.

zeventig, dan konstateren we bepaalde parallellen. Naast de pleidooien voor uitvoering van openbare werken in de jaren dertig kunnen we in de jaren zeventig het pleidooi stellen dat onder andere door Driehuis en Van der Zwan is gehouden, voor een 'publiek investeringsplan'²⁷ en het door de Communistische Partij Nederland (CPN) opgestelde "Plan voor de bestrijding van de economische crisis", waarin het uitvoeren van openbare werken en het totstandbrengen van overheidsvoorzieningen in het algemeen eveneens een belangrijke rol speelt²⁸. We dienen hier echter wel de kanttekening bij te plaatsen dat deze beleidsalternatieven, vergeleken met het in de jaren dertig door de sociaal-demokraten geboden beleidsalternatief minder uitgewerkt zijn en betrekkelijk weinig maatschappelijke bekendheid genieten.

Ook ten aanzien van de visie op de lonen valt een zekere parallel waar te nemen. Waren het in de jaren dertig de aanpassingstheorie en de gangbare economische opvattingen die werkgelegenheid beloofden in ruil voor respectievelijk nominale en reële loonsverlagingen, in de jaren zeventig wordt door het jaargangenmodel²⁹ van het Centraal Planbureau (CPB) aanzienlijke vermindering van de werkloosheid in het vooruitzicht gesteld bij matiging van het reële loon. Ook wat betreft werktijdverkorting is er overeenkomst te signaleren, nu dit middel de laatste tijd steeds meer benadrukt wordt als de mogelijkheid om de werkloosheid te verminderen. Tenslotte is het wellicht interessant er op te wijzen dat het idee van een rationalisatieheffing, zoals bepleit in het *Plan van de Arbeid*, kort geleden opnieuw belichaamd is in een soortgelijk voorstel, namelijk dat van de dienstenbond Mercurius om over te gaan tot het instellen van een automatiseringsheffing³⁰.

27. Zie bijvoorbeeld W. Driehuis en A. van der Zwan (red.), *De voorbereiding van het economisch beleid kritisch bezien*, Stenfert Kroese, Leiden 1978 hoofdstuk 8;

A. van der Zwan, "Na de smalle marges van het beleid, nu de dreigende' vervaging van de politieke keuzen (1, 2, 3)", *Economisch Statistische Berichten*, 16, 23 en 30 maart 1977. Zie ook het interview met Driehuis, "Den Uyl wedt nog teveel op twee paarden", *De Groene Amsterdammer*, 23 aug. 1978, blz. 3.

28. Zie: Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek (IPSO), *Voor werk en een beter bestaan*, Amsterdam 1978.

29. Deze benaming berust op het feit dat in dit model wordt verondersteld dat de makro-economische kapitaalgoederenvoorraad is opgebouwd uit jaargangen, die naarmate ze jonger zijn gepaard gaan met hogere arbeidsproductiviteit. Zie Centraal Planbureau, *Een macro-model voor de Nederlandse economie op middellange termijn*, Occasional Paper nr. 12, Den Haag 1977. In TPE is een overzicht van de kritiek op dit model verschenen; zie R. de Klerk, "Kosten, vraag en werkgelegenheid schets van economisch-theoretische opvattingen en economisch-politieke standpunten", *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 1e jaargang no. 4, blz. 22.

30. Zie voor een bespreking van de met een dergelijke heffing samenhangende

Bij een vergelijking van het beleid dat door de sociaal-demokratie in de jaren dertig nagestreefd werd, met dat van de Partij van de Arbeid (PvdA) in de jaren zeventig, valt een zekere verschuiving waar te nemen. Waar NVV en SDAP voor een politiek van economische expansie kozen, kiest de PvdA in het begin van de jaren zeventig voor een stimulerend beleid, maar komt hierop rond 1974/75 terug. Vanaf die tijd bevat het program van de PvdA een mix van beleidsmaatregelen waarin het accent steeds meer verschuift van stimulerende, op expansie gerichte maatregelen, naar maatregelen die gericht zijn op een matiging³¹ van de groei van de kollektieve sektor en van de ontwikkeling van de lonen. Deze terughoudendheid ten aanzien van een stimulerend beleid zonder meer hangt samen met vrees voor inflatie en een te sterke groei van de kollektieve sektor, en met de acceptatie — zij het aarzelend — van het CPB-model. Dit model werd door het kabinet Den Uyl tot één van de uitgangspunten van het beleid gemaakt. De weerslag daarvan vinden we in de werkgelegenheidsnota van dit kabinet³². Het in deze nota uiteengezette beleid bevat minder stimulerende programma's dan in de daaraan voorafgaande jaren ten uitvoer waren gebracht; in plaats daarvan worden de gunstige gevolgen genoemd die voor de werkgelegenheid te verwachten zouden zijn bij matiging van looneisen en van de kollektieve sektor. Deze wijziging gaat gepaard met een toenemend benadrukken van de vier 'hervormingsvoorstellen'³³ in ruil voor matiging.

6. Keynesiaans beleid

6.1. Het Keynesiaanse karakter van de voorgestane krisismaatregelen

Het soort economische politiek dat de sociaal-demokraten in de crisisjaren voorstonden, zou na het verschijnen van J.M. Keynes' *General Theory of Employment, Interest and Money* in 1936 als 'keynesiaans

problematiek: G.J. Schotsman, "Automatiseringsheffing", *Economisch Statistische Berichten*, 1 november 1978.

31. Deze maatregelen worden ook wel aangeduid als bezuinigingsmaatregelen. Naar mijn mening is het echter onjuist om van *bezuinigingen* te spreken in zoverre het gaat om een *matiging* van de *groei* van de overheidsuitgave. Daar staat echter tegenover dat in een groeiende economie het effect van een verlaging van het groeitempo van de overheidsuitgaven vergelijkbaar is met een verlaging van het *niveau* van de uitgaven in een stationaire economie.

32. Zie: *Nota inzake de werkgelegenheid*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1975, blz. 45, 48-50.

33. Het betreft hier de Wet Investerings-Regeling (WIR), de regeling van medezeggenschap in de ondernemingsraad, de grondpolitiek en de vermogensaanwasdeling (VAD).

werkgelegenheidsbesef' (of 'demand management') veel aanhang verwerven onder ekonomen en politici. Keynes was echter in deze jaren ook geen onbekende. In 1931 wordt hij in *De Strijd* geciteerd, wanneer hij in een toespraak voor de radio heeft gezegd dat de oplossing van de crisis niet in spaarzaamheid, maar in een zo ruim mogelijk gebruik van het geld ligt: "Wie vijf shilling per dag opspaat, zo zeide hij, maakt daardoor één man één dag werkloos, het beste was volgens hem om uitgebreide plannen uit te voeren, bijvoorbeeld bouwplannen" (e).

Overigens is het onjuist te menen dat Keynes in het begin van de jaren dertig met zijn pleidooi voor openbare werken en begrotingstekorten en zijn stellingname tegen loonsverlagingen een uitzondering vormde onder ekonomen. In een historische studie heeft Hutchison aangetoond dat vrijwel alle vooraanstaande ekonomen in Engeland (waaronder Pigou) een dergelijk expansionistisch beleid voorstonden. Ekonomen die daar tegen waren, vormden een kleine minderheid (waaronder Hayek en Robbins). Dat een dergelijke politiek niet tot stand kwam, was volgens Hutchison te wijten aan tegenstand vanuit "Whitehall, the City and Westminster", het economisch-politieke en zaken-establishment, waar vastgehouden werd aan verouderde economische dogma's³⁴. Deze dogma's waren: (1) de opvatting dat investeringen in het kader van een politiek van openbare werken het niveau van werkgelegenheid en investeringen niet verhogen, maar slechts tot een ander gebruik leiden van middelen die onttrokken worden aan een veronderstelde vaste hoeveelheid voor investeringen beschikbare fondsen; (2) de opvatting dat de overheid zuinigheid dient te betrachten en in een depressie de bestedingen dient te besnoeien om evenwicht op de begroting te handhaven; en (3) de opvatting dat loonsverlaging de werkloosheid opheft. De eerste twee opvattingen waren gedurende de 19e eeuw erg invloedrijk geweest, maar hadden volgens Hutchison rond 1930 in academische kringen weinig invloed meer (uitgezonderd de eerder genoemde minderheidsgroep rond Hayek en Robbins). De derde opvatting werd wel in academische kringen algemeen aanvaard, maar deze werd geacht slechts te gelden onder omstandigheden van volkomen concurrentie en volkomen arbeidsmobiliteit. Aangezien het overduidelijk was dat aan deze voorwaarden niet was voldaan,

34. T.W. Hutchison, *Economics and economic policy in Britain 1946-1966*, Londen 1968, blz. 277-301. Uiteraard rijst nu de vraag wat dan wel de betekenis is geweest van de *General Theory* voor de *ekonomische politiek*. Keynes zelf suggereert dat de (neo)klassieke ekonomen, waaronder Pigou, op grond van hun theorie wel voor loonsverlaging hadden moeten zijn, dat ze daar in de praktijk echter tegen waren, omdat ze met hun gezond verstand wel aanvoelden dat dat een fataal beleid zou zijn. Zie Hutchison, *t.a.p.*, blz. 293; zie ook blz. 299-300.

werd dit middel dan ook niet bepleit door toonaangevende ekonomen (uitgezonderd opnieuw de eerder genoemde minderheidsgroep).

Het keynesiaanse karakter van de in *De Strijd* en het *Plan van de Arbeid* verdedigde maatregelen blijkt ook uit de redematies waarmee deze ondersteund werden. In het *Plan* lezen we dat de uitvoering van openbare werken de eerste stoot is om de economische opleving in te leiden:

"Het geven van deze eerste stoot is mogelijk door van staatswege grote leningen aan te gaan voor het uitvoeren van werken van algemeen nut. De aldus te verkrijgen bedragen zullen, daar zij door de bij die werken betrokken arbeiders en werkgevers verder worden uitgegeven, meer dan één maal bijdragen tot inkomensvermeerdering en zodoende een gunstig gevolg hebben voor de omvang van de productie ook van velerlei verbruiksgoederen en tot een bedrag, aanzienlijk belangrijker dan het geleende bedrag. Daarnaast zal een niet onbelangrijk bedrag, in de vorm van belastingen en andere baten, terugkeren in de schatkist" (f).

Ook in een redematie die Tinbergen in 1932 in *De Strijd* ontvouwt, vinden we keynesiaanse elementen. Tinbergen betoogt:

"Inderdaad is de koopkrachttheorie veelal ten onrechte verkondigd. Maar het interessante is, dat er voor het geval van een deflatieproces, zoals we thans beleven, in die koopkrachttheorie een zeer sterke zijde zit die maakt, dat ze dan wel degelijk waar is. In een deflatieproces, zoals we dat nu beleven, is één van de gevaarlijkste verschijnselen het oppotten van geld dat niet uitgegeven wordt. Dat verschijnsel doet zich voor, omdat de voortdurend verdergaande prijsdaling het beleggen in goederen gevaarlijk maakt, terwijl eveneens een beleggen in meer gewone zin — door het stichten van nieuwe ondernemingen — in het geheel niets belooft op zoo'n ogenblik. Dit oppotten is één van de factoren die de voortgaande inkrimping van de productie bewerkt en daarin zit hem het gevaar juist. Dit oppotten nu geschiedt het meest bij degenen, die de hoogste inkomens hebben. Zij die lagere hebben besteden die geheel. En een handhaving van bepaalde loonen in beschutte bedrijven heeft daarom voor deze gevallen wel degelijk betekenis" (g).

Uit het slot van dit citaat blijkt echter dat Tinbergen loonsverlaging in het algemeen niet zonder meer afwijst. In een discussie (h), die in 1930 en 1931 in *De Socialistische Gids*, maandblad van de SDAP, gevoerd werd tussen de sociaal-demokraten Tinbergen, Van der Waerden, De la Bella en Oudegeest, had Tinbergen de opvatting verdedigd dat loonsverlaging tot een vermindering van de werkloosheid zou leiden. Van der Waerden neigde eveneens tot dit standpunt. Beiden voegden daar echter aan toe dat zij — zij het niet op economische gronden, dan toch in ieder geval op politieke gronden — tegen loonsverlaging waren. Tinbergen: "... andere

groepen van de maatschappij (komen) eerder in aanmerking om een veer te laten" (i). De la Bella en vooral Oudegeest waren het niet eens met de economische bedenkingen van Tinbergen en Van der Waerden met betrekking tot de sociaal-demokratische aktie tegen loonsverlaging. Oudegeest benadrukte dat de crisis een afzetkrisis was (j).

6.2. Socialisme en keynesiaans beleid

Hoewel we het beleid dat in het begin van de jaren dertig in *De Strijd* bepleit werd, naar de letter misschien niet keynesiaans kunnen noemen, omdat de met een dergelijk beleid samenhangende theorie pas in de jaren na 1936 in zijn geheel ontwikkeld werd, kunnen we naar mijn mening wel stellen dat het naar de geest keynesiaans is. Deze konklusie wordt bevestigd door het *Plan van de Arbeid* van 1935, dat een uitgavenpolitiek van de overheid bepleit waarbij de uitgaven, voor zover zij niet gefinancierd kunnen worden uit de lopende inkomsten, gedekt worden door leningen op de kapitaalmarkt³⁵.

In de periode na de Tweede Wereldoorlog heeft het keynesiaanse werkgelegenheidsbesef of "demand management" zich tot een hoeksteen van de kapitalistische verzorgingsstaat ontwikkeld. Dit beleid stelt zich ten doel tot een voorspoedige economische ontwikkeling te komen door op makro-economisch niveau de vraag naar goederen en diensten op peil te houden (onder andere door sociale verzekeringen). Dit in tegenstelling tot oorspronkelijke socialistische opvattingen volgens welke economische doelmatigheid en sociale rechtvaardigheid slechts bereikt kunnen worden door niet aan de vraagzijde, maar aan de produktiezijde van het economisch stelsel in te grijpen (socialisatie van produktiemiddelen, beheersing van produktiebeslissingen).

Stuart Holland heeft uiteengezet hoe in Engeland de Labour Party na de Tweede Wereldoorlog een aantal aspecten van het socialistisch denken heeft ingeruild voor keynesiaanse opvattingen³⁶. Ik heb de indruk dat zich in Nederland na de Tweede Wereldoorlog in de Partij van de Arbeid in de praktijk een soortgelijke ontwikkeling heeft voorgedaan, ofschoon socialisatie van de produktie niet uit het programma geweerd werd. In *De Weg naar Vrijheid*, het van 1951 daterende rapport van de plankommissie van de PvdA, dat beoogt de sociaal-economische koers voor de partij uit te zetten, is niet alleen sprake van "demand management"

35. Zie de bijlage over de begrotingsgevolgen van het *Plan van de Arbeid*, blz. 69-72.

36. S. Holland, *The Socialist Challenge*, Quartet Books, Londen 1975, met name hoofdstuk 1.

door de overheid, maar ook van socialisatie van de produktiemiddelen. Daarbij worden verschillende argumenten voor socialisatie aangevoerd. Het argument om de basisindustrieën te socialiseren is dat de direkte beheersing van de investeringen in deze industrieën door de overheid van groot belang is ter ondersteuning van een keynesiaanse politiek. Als mogelijke argumenten om een aantal andere bedrijfstakken te socialiseren worden genoemd: de noodzaak van gemeenschapszeggenschap, zegengaan van verspilling, financiële machtsposities, sleutelposities in de distributie en rechtvaardige inkomensverdeling. Socialisatie als onderdeel van een keynesiaanse politiek wordt echter benadrukt door het rapport, waar het stelt: "dat ten aanzien van het met de socialisatie beoogde doel achtereenvolgens de nadruk werd gelegd op de verdeling, de productie, de macht en de *werkgelegenheid* in de maatschappij" (curs. JS)³⁷. In 1957 konkludeert Vondeling dat er sedert 1951 eerder achter- dan vooruitgang geboekt is wat betreft het politieke klimaat voor socialisatie³⁸.

Hoewel het niet zeker is in hoeverre de keynesiaanse economische politiek inderdaad van belang is geweest voor de voortgaande economische groei gedurende de jaren vijftig en zestig³⁹, is deze politiek in ieder geval wel van belang geweest voor het herstel van vertrouwen in een kapitalistische economie.

7. Ideologische geschillen

"De klaroenstoot: ontwaakt verworpenen der aarde!, had de arbeiders nog niet opgeschrikt (bedoeld is ten tijde van de verschijning van het Communistisch Manifest, J.S.). Maar daarom is niet minder waar het andere woord uit *Het Kommunistische Manifest*, dat de bourgeoisie niet alleen de wapens heeft gesmeed (nl. crises, JS), welke haar de dood brengen, zij bracht ook de mannen voort, die deze wapens zullen gebruiken — de moderne arbeiders, de proletariërs" (k).

Aldus *De Strijd*. Ten aanzien van de Grote Depressie is echter niet

37. Plankommissie van de Partij van de Arbeid, *De Weg naar Vrijheid*, Amsterdam 1951, blz. 29-31, 159, 184-187.

38. A. Vondeling, "De weg terug", in: *Vrijheid en gelijkwaardigheid in de welvaartsstaat*, Wiardi Beckman Stichting, 1957, blz. 26.

39. Mogelijk zijn andere factoren (veel) belangrijker geweest, bijvoorbeeld technische ontwikkeling, EEG, groei van de overheidssector onafhankelijk van keynesiaanse inzichten. Vergelijk J. Hicks, *The crisis in Keynesian Economics*, Basil Blackwell, Oxford 1974, blz. 3 en R.C.O. Matthews, "Why has Britian had full employment since the war?", *Economic Journal*, september 1968. Matthews benadrukt in plaats van het keynesiaanse beleid het schaarser worden van arbeid ten opzichte van kapitaal in zijn antwoord op de door hem gestelde vraag.

duidelijk hoe deze crisis dan wel gebruikt zal worden als "een wapen om de bourgeoisie de dood te brengen". De voorgestelde remedies — gericht als deze zijn op het "de boel weel fiksch en fleurig aan de gang brengen"⁴⁰ — passen binnen het raam van een gekorrigeerde kapitalistische economie, of zo men wil: een gemengde economische orde. Het feit dat in *De Strijd* op verschillende plaatsen de gang van zaken in de Verenigde Staten ten aanzien van de crisis aan de Nederlandse regering en werkgevers ten voorbeeld wordt gesteld (1)⁴¹, versterkt de indruk dat de in *De Strijd* bepleite crisisbestrijding eerder hervormingsgezind dan revolutionair is. De revolutionaire geluiden die af en toe in *De Strijd* te beluisteren vallen⁴² kunnen naar mijn mening worden beschouwd als een vlag die de lading niet (meer) dekt.

Het in 1935 uitgebrachte *Plan van de Arbeid* bevatte behalve directe krisismaatregelen ook voorstellen tot wijziging van de economische orde (konjunctuurbeheersing en economische ordening). Ook voor deze wijzigingen geldt echter dat zij eerder hervormingsgezind zijn dan revolutionair.

De sociaal-demokratische beweging vormde echter, althans in het begin van de jaren dertig, geen gesloten front ten aanzien van deze hervormingsgezinde politiek. In 1931 en 1932 vond er een discussie (m) plaats tussen degenen die de crisis vooral wilden gebruiken om het kapitalisme omver te werpen omdat zij meenden dat de tijd rijp was om de socialistische idealen te verwezenlijken en degenen die langs de weg van een hersteld en gekorrigeerd kapitalisme trachtten de crisis te overwinnen. De eerstgenoemden groepeerden zich rond het blad *De Socialist*.

Nadat op het kongres van de SDAP in april 1931 een resolutie was aangenomen waarin het optreden van de *Socialist*groep als een georganiseerde politieke groepering binnen de partij werd afgekeurd, volgde in oktober van dat jaar de opheffing van *De Socialist*. In plaats daarvan kwam *De Sociaal-Democraat*, opgezet als een discussieorgaan, in de redactie waarvan zowel vertegenwoordigers van de linkse oppositie

40. Zie het in paragraaf 5.1.b. onder ad 2. opgenomen citaat.

41. In dit verband is ook illustratief het in 1941 door H. Vos opgestelde *Praeadvies voor de Vereniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek*, (Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1941, biz. 49-81) over de vraag: "Welke betekenis dient te worden toegekend aan de in de jaren 1933-1939 in de Verenigde Staten van Amerika getroffen overheidsmaatregelen op economisch en sociaal gebied?". Vos, die als directeur van het wetenschappelijk bureau van de SDAP een cruciale rol vervulde bij de opstelling van het *Plan van de Arbeid*, laat zich in zijn praeadvies lovend uit over de Amerikaanse sociaal-economische politiek gedurende de betreffende periode.

42. Zie hiervoor behalve het in de aanhef van deze paragraaf opgenomen citaat ook het slot van paragraaf 4.1.

(De Kadet en Schmidt) als van de meerderheid van de SDAP (Boekman, hoofdredakteur, Banning en Oudegeest) opgenomen waren. Dit was een poging om de oppositie op voor beide partijen aanvaardbare wijze in de organisatie te integreren⁴³.

De kritiek van de oppositionele SDAP-ers kwam hierop neer dat zij van mening waren dat de partij teveel aandacht besteedde aan crisisbestrijding via de parlementaire weg en te weinig aandacht aan massa-acties tegen het kapitalisme. Deze oppositionele sociaal-demokraten konden zich ook niet verenigen met een keynesiaanse economische politiek, die in hun ogen niet meer dan een progressief-kapitalistische crisisbestrijding was. Volgens hen moesten de machtsverhoudingen veranderd worden door actie en strijd; streven naar herstel was daarbij uit den boze.

In deze discussie bracht Albarda, die tot de meerderheidsstroming in de partij behoorde, naar voren dat NVV en SDAP nog veel te weinig aanhang hadden om met succes een greep naar de macht te wagen en dat wanneer men het kapitalisme vernietigt, men niet automatisch het socialisme overhoudt, maar dat dan gevaren als burgeroorlog en diktatuur dreigen, ontwikkelingen die de arbeidersbeweging een grote nederlaag konden toebrengen. Volgens Albarda moesten eerst meer mensen voor het socialisme gewonnen worden door voortdurend tegen het kapitalisme en vóór het socialisme te pleiten.

Van de kant van de oppositie werd hierop geantwoord dat chaos voorkomen kon worden als de sociaal-democratie de leiding van de strijd maar krachtig in handen zou nemen. Wat de overgang van het kapitalisme naar het socialisme betreft werd in redactie op Albarda's betoog opgemerkt: "Wanneer zij zien, onder hoe moeilijke omstandigheden de opbouw in Rusland ter hand is genomen, dan behoeven wij ons toch heus niet zo bezorgd te maken over een opbouw op de puinhopen van het West-Europese kapitalisme"(n).

In de winter van 1931/32 rezen opnieuw verschillende conflicten tussen de oppositie en het partijbestuur⁴⁴. Toen werd duidelijk dat de met de oprichting van *De Sociaal-Democraat* beoogde integratie niet gelukt was. De meningsverschillen liepen zo hoog dat Van Hulst, Pleysier en Scheffer konkluderen "dat de tijd voorbij was, waarin revolutionairen en reformisten elkaar in één partij konden verdragen"⁴⁵. In 1932 splitsten de eersten zich als "Onafhankelijk Socialistische Partij" (OSP) af van de SDAP. De OSP behaalde bij de verkiezingen van 1933 echter niet voldoende stemmen voor een zetel in de Tweede Kamer.

---

43. van Hulst, Pleysier en Scheffer, *t.a.p.*, blz. 210-211.

44. Zie voor een beschrijving van deze conflicten van Hulst, Pleysier en Scheffer, *t.a.p.*, blz. 224-233.

45. van Hulst, Pleysier en Scheffer, *t.a.p.*, blz. 227.

Hieronder zijn de noten opgenomen die verwijzen naar *De Strijd*, het *Plan van de Arbeid*, *De Socialistische Gids*, *De Socialist* en *De Sociaal-Democraat*. In *De Strijd* en *De Socialist* wordt de auteur van de artikelen niet altijd vermeld. *De Strijd* stond onder redactie van F.S. Noordhoff, *De Socialist* onder redactie van J. de Kadt, J. Nunez Vaz en P.J. Schmidt. De verwijzingen zijn niet uitputtend.

- (a) L. Stiel, "Groothandelsprijzen en kosten van levensonderhoud", *De Strijd*, 26 juli 1930, blz. 28; "Topzware bedrijven", *De Strijd*, 19 dec. 1930, blz. 193; "Economische crisis III", *De Strijd*, 17 april 1931, blz. 145.
- (b) "Rekenen kan het kapitalisme niet", *De Strijd*, 31 juli 1931, blz. 269.
- (c) De la Bella, "Arbeidstijdverkorting", *De Strijd*, 21 aug. 1931, blz. 293.
- (d) "Economische crisis II", *De Strijd*, 10 april 1931, blz. 137-138.
- (e) "Internationale bestrijding der werkloosheid", *De Strijd*, 13 febr. 1931, blz. 76; zie ook: "Brailsford over koopkracht, grote winsten een gevaar", *De Strijd*, 8 maart 1935, blz. 73.
- (f) L. Stiel, "Groothandelsprijzen enz.", *De Strijd*, 26 juli 1930, blz. 38; "Economische crises V", *De Strijd*, 29 mei 1931, blz. 193; "Economische crises IV", *De Strijd*, 1931, blz. 186.
- (g) "Economische crises V", *De Strijd*, 29 mei 1931, blz. 193; L. Stiel, "Groothandelsprijzen enz.", *De Strijd*, 26 juli 1930, blz. 28.
- (h) "Economische crises II", *De Strijd*, 10 april 1931, blz. 138; zie ook: L. Stiel, "Groothandelsprijzen enz.", *De Strijd*, 26 juli 1930, blz. 28.
- (i) "Economische crises II", *De Strijd*, 10 april 1931, blz. 138; "Economische Nootjes", *De Strijd*, 9 aug. 1935, blz. 250; "Stabiliteit op monetair gebied", *De Strijd*, 16 aug. 1935, blz. 259; "Een uiterst ingewikkeld vraagstuk", *De Strijd*, 23 aug. 1935, blz. 265.
- (j) Over de gemeenschappelijke planhuishouding: A. Lauterbach, "Naoorlogs kapitalisme", *De Strijd*, 6 mei 1932, blz. 155. (Zijn naam wordt op blz. 164 vermeld); "Van vloek tot zegen", *De Strijd*, 22 mei 1931, blz. 186; het verslag van de demonstratie: "De schuld van het kapitalisme", *De Strijd*, 26 febr. 1932, blz. 63.
- (k) *Het Plan van de Arbeid*, Rapport van de kommissie uit NVV en SDAP, De Arbeiderspers, Amsterdam 1935, blz. 11.
- (l) *Het plan van de Arbeid*, blz. 11, 12, 89-112.
- (m) *Het Plan van de Arbeid*, blz. 14.
- (n) *Het Plan van de Arbeid*, blz. 11-14, 128.
- (o) *Het Plan van de Arbeid*, blz. 89.
- (p) *Het Plan van de Arbeid*, blz. 125.
- (q) Het 14e verslag van het NVV (III, slot), *De Strijd*, 11 juni 1932, blz. 193; zie ook: "Het Internationaal Arbeidsbureau en de werkloosheid", *De Strijd*, 6 febr. 1931, blz. 67 en: "Internationale bestrijding der werkloosheid", *De Strijd*, 13 febr. 1931, blz. 76.
- (r) *Het Plan van de Arbeid*, blz. 56-61, 41, 69-72.
- (s) Veel artikelen handelen over dit onderwerp, bijvoorbeeld: "Loonsverlaging ter redding uit de economische nood", *De Strijd*, 21 nov. 1930, blz. 161; "De hoogte der arbeidslonen", *De Strijd*, 12 juni 1931, blz. 209; "Het 14e verslag van het NVV (I)", *De Strijd*, 27 mei 1932, blz. 177; "Geen aanpassing - welvaartspolitiek", *De Strijd*, 28 juni 1935, blz. 204.
- (t) "Ons Werkloosheidscongres", *De Strijd*, 30 jan. 1931, blz. 57.
- (u) S. Mok, "Is loonsverlaging gewettigd?", *De Strijd*, 5 febr. 1932, blz. 34.
- (v) Bijvoorbeeld: "De benauwende toestand in de diamantindustrie", *De Strijd*, 15 aug. 1930, blz. 50.
- (w) De la Bella, "De Directeur-Generaal van de Arbeid en de Crisis", *De Strijd*, 7 aug. 1931, blz. 227.
- (x) *Het Plan van de Arbeid*, blz. 44-50.
- (y) Bijvoorbeeld: "Verkorting van Arbeidstijd", *De Strijd*, 1931, blz. 285; De la Bella, "Arbeidstijdverkorting", *De Strijd*, 21 aug. 1931, blz. 293; "Actie Werktijd-

verkorting", *De Strijd*, 12 aug. 1932, blz. 272; S. Mok, "Naar de veertigenurenweek", *De Strijd*, 29 juli 1932, blz. 255.

(z) "Verkorting van de arbeidstijd", *De Strijd*, 14 aug. 1931, blz. 281; zie ook: "Economische crises V", *De Strijd*, 29 mei 1931, blz. 194.

(a) "De werkgevers tegen werktijdverkorting", *De Strijd*, 2 dec. 1932, blz. 405;

"Hooge Raad van Arbeid", *De Strijd*, 23 dec. 1932, blz. 436.

(b) *Het Plan van de Arbeid*, blz. 52.

(c) Zie slotartikel "Devaluatie pro en contra", *De Strijd*, jrg. 1935, blz. 321.

(d) *Het Plan van de Arbeid*, blz. 30.

(e) Zie: *De Strijd*, 23 jan. 1931, blz. 51.

(f) *Het Plan van de Arbeid*, blz. 26.

(g) J. Tinbergen, "De economische grondslag van het rapport Welter", *De Strijd*, 5 aug. 1932, blz. 266.

(h) Zie voor deze discussie, die ook over werktijdverkorting ging, *De Socialistische Gids*, 1930, blz. 817 e.v.; 1931, blz. 144 e.v., 169 e.v., 454 e.v., 663 e.v., 730 e.v., 740 e.v.

(i) J. Tinbergen, "De Werkloosheid", *De Socialistische Gids*, dec. 1930, blz. 820.

(j) J. Oudegeest, "Loonsverlaging en arbeidstijdverkorting", *De Socialistische Gids*, febr. 1931, blz. 147.

(k) "Economische crises IV", *De Strijd*, 22 mei 1931, blz. 185.

(l) Bijvoorbeeld: "Topzware bedrijven", *De Strijd*, 19 dec. 1930, blz. 193; "Prijsverlaging als middel tot herstel van het economisch leven", *De Strijd*, 8 aug. 1930, blz. 43; "Tegen loonsverlaging", *De Strijd*, 8 mei 1931, blz. 174.

(m) Zie voor deze discussie de volgende artikelen: in *De Socialist*: "De moderne arbeidersbeweging en de crisis", 30 jan. 1931, blz. 1; "De strijd tegen de crisis. Een voorbijgaand verschijnsel?", 6 febr. 1931, blz. 1; J. de Kadet, "Een reformist in 't nauw. Domme demagogie", 20 febr. 1931, blz. 7; in *De Strijd*: "Keynes-Van Gijn", 13 febr. 1931, blz. 74; in *De Sociaal-Democraat*: "De weg naar de macht", 17 okt. 1931, blz. 4; Albarda, "Waarheen?", 24 okt. 1931, blz. 2; J. de Kadet, "De socialistische politiek in de revolutionaire periode, het socialisme-nu", 31 okt. 1931, blz. 3; Albarda, "Naar de maan", 14 nov. 1931, blz. 2; J. Oudegeest, "Het tweede kwart", 28 nov. 1931, blz. 1; Albarda, "Herstel", 5 dec. 1931, blz. 2; J. in 't Veld, "Het socialisme-nu", 2 jan. 1932, blz. 2; J.J. Schilham, "Iets over crisis in permanentie", 11 juni 1932, blz. 2.

(n) J. in 't Veld, "Het socialisme-nu", *De Sociaal-Democraat*, 2 jan. 1932, blz. 3.